

KRITIKAI ELŐTANULMÁNYOK – A POLITIKA EGY NEM MARXISTA FILOZÓFIÁJÁHOZ

KROKOVAY ZSOLT

Atmenet-tudománynak, *transzitológiának* nevezik a posztkommunista társadalmi berendezkedések tanulmányozását. Meglepő módon e kötetből az derül ki, hogy a nemrég tragikus váratlansággal elhunyt professzor mindenekelőtt ennek a tárgynak volt elsőrangú szakértője és tudós filozófusa. Noha a szerkesztés Pogonyi Szabolcs, az előszót és a megemlékezést író tanítvány munkája, a tanulmánykötet tervét maga a szerző alakította ki 2004-ben, azokról az írásokból és előadásokból válogatva, amelyeket, az ő jellegzetesen ironikus kifejezésével, a *rezsimváltás* óta írt a politika filozófiájának és eszmetörténetének tárgykörében.

Nem csupán kegyeleti okokból fontos figyelembe vennünk, hogy a régebben napvilágot látott munkák sem voltak pusztán korai zsengek. Tudvalevő, hogy volt egy ennél jóval vastkosabb könyv megtöltésére is elegendő félig, félig-meddig, illetve egészen *diszszidens* korszaka Bencének. Ennek emlékét közvetlenül mindössze a híres Disszertáció vitája (*Válasz az opponensi véleményekre*) és egy kiváló amerikai előadás őrzi (*Előrelátás és meglepetés: szovjetológia a szovjet rendszer alkonyán*). Az első évek revizionista marxizmusára pedig csak néhány személyes megjegyzés utal. A társadalomtörténet, a politikai elmélet, a filozófia és a fogalmak tudós kutatója válogatott írásainak közös vonása, hogy egy hangsúlyozottan nem marxista módszer kialakítására törekszik, ám tegyük hozzá mindjárt, értő hegeliánus módjára, megtartva mindent, amit szerinte megszüntetni nem lenne helyes. És amíg talán könnyen megbocsátható az a jól látható szándéka, hogy marxizmusát, stílszerű kifejezéssel, átengedje „az egerek rágszáló bírálatának”, az mindenképpen figyelemre méltó lehet, mennyire tudatosan vágja el magát a későbbi egyetemi tanár a maga „Bence–Kis” korszakától, annak nagy ívű, mondhatnánk ünnepélyességre hajló baloldali szabadelvűségétől. Remélem, nem tapintatlanság vagy az igazságtalan szóbeszédnek tett engedmény feltételeznem, hogy Kis Jánossal folytatott nevezetes szólásszabadság-vitája sem csupán azért maradt ki a gyűjteményből, mert a főtémák szempontjából kevésbé érdekes.

A gyűjtemény hét részből áll, de észrevételeim nem követik majd a könyv tematikus beosztását, már csak azért sem, mert rögtön kiderülne róluk, mennyire részlegesek.

Az első rész három előadást tartalmaz a politikai filozófia tárgyáról, s az előadásokból kiderül, miért csatlakozik hozzájuk Hannah Arendt Eichmann-könyvének bemutatása. A második a „szov-

jet típusú” nem demokratikus rendszer, a totalitarizmus elméletével foglalkozik. Egyrészt abban a már említett szovjetológia-tanulmányban, amelyet Bence korunk nagy szociológusával, Seymour Martin Lipsettrel közösen készített, s amely, amennyire meg tudom ítélni, jelentős hozzájárulás a modern történeti szociológia e témaköréhez. Másrészt a nevezetes Konrád–Szelényi könyv, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* méltatásával, amelyet érdemes lenne egyszer összevetni azzal a – még Kis Jánossal közösen prezentált – hozzászólással, amelyet ő olvasott fel annak idején, a Kenedi Jánosnál tartott lakásegylemi vitán. Harmadrészt pedig *A kommunizmus fekete könyve* magyar kiadásának úgy összegzett bemutatásában, hogy „igazi újdonságát a hátborzongató részletekben gazdag, roppant mennyiségű eseteírása adja” (117. old.). Az új alkotmányos demokrácia nagy korszakát elevenítik fel a következő egység 1990 és 1992 között megjelent írásai (*Alapelvek, hagyományok, eklektikus rögtönzések; Édes modellek, fanyar realitások – hozzászólás Sajó András alkotmánymodelljéhez, valamint Átmenet és átmenés a humán tudományban*). A negyedik és az ötödik részben különféle „aktuális témákról” olvashatunk, előbb az átmenet visszamenőleges igazságszolgáltatásának problémájáról (*Az igazságtételről Burke és Lassalle nyomán 1992-ből, illetve Ügynökügyek magyar módra 2002-ből*), majd a rendszerváltással felmerülő különböző elvi kérdésekről (*Polgári engedetlenség középhullámon; Piszkos kezek: rezsimváltás előtt és után; A vallási semlegesség határaitól; A nacionalista jó okai, illetve a Vörös és zöld, avagy: összeegyeztethető-e a szociáldemokrácia a zöld követelésekkel?*). A magyar politikai eszmetörténetről és ennek kapcsán a filozófiatörténet „dicsőséges forradalmáról” szól a hatodik részt alkotó két írás (*Márkus és a kulcsszavak, illetve Magyar politikai filozófia a 19. században: miért van, ha nincs*). Emlékbeszéd, visszaemlékezések zárják a kötetet, habár itt Petri György, Bertalan László és Hamburger Mihály baráti portréja mellé sorolódik a tudományos élet censzúrájának áldozatul esett Disszertáció akadémiai védésének szövege is, illetve egy hozzászólás a *Zsidó Magyarország*, Kende Péter tanulmányának vitájához, alighanem kis születésnapjára bevezetője okán.

1

A végleg mögöttünk hagyott, de immár hagyományainkat terhelő, nem demokratikus világ jellemzésében Bence óvatosan és némiképp csúfondárosan igyekszik kerülni a túlzásokat. Abban a tekintetben azon-

ban nem hagy kétséget a nagyközönségben, hogy *meg kell húzunk a határvonalat* egy nem demokratikus és egy – olyan, amilyen – demokratikus berendezkedés között. Ez még akkor is igaz, ha nehéz lenne őt rajtakapni, amint a nyugati demokrácia értékeiről szónokol, mert az alkotmányos gondolkodás, a szabadelvű demokrácia alapelveiről jobbra csak különböző súlyú fenntartásait hangoztatja. Ami nem baj, de érdemes figyelmeztetni az olvasót előre, hogy itt ne az édes modelleket, hanem a keserű realitásokat keresse. Van néhány jó szava a feministákról, a zöldekről, a kereszténydemokratákról, a pápáról, a konzervatívokról, az újbaloldaltól, a „libertáriusokról”, sőt a politikailag korrekt beszéd mozgalmáról is, a „liberálisok” iránt azonban nem sok empátiát tanúsít. A liberalizmus ugyanis „az uralkodó eszmék főáramaként” Bence történetfilozófiai verdiktje szerint mintha elkerülhetetlenül osztozna a politika és a politikai filozófia elsekélyesedésében. „A politikai képzelőerőnek a mi korunkra, a mai világra jellemző kimerüléséből fakad, hogy jobb híján régi bűntényeket vagdosnak egymás fejéhez a jobbközép és a bal-közép politikusai. Még a választási ígéreteik is csak a reklámszakembe-

rek által kimunkált hívószavakban különböznek egymástól. Ha pedig sikerül eladni magukat, nagyjából ugyanazt a politikát folytatják.” (112. old.) A sors úgy hozta, hogy nagy súlya van ezeknek az életművet záró mondatoknak, hiszen egykor még „liberális értelmiségiként” lett Soros György jobbkeze, majd itthon mindjárt a legradikálisabb liberális, az ifjú Orbán Viktor tanácsadója. Ily módon pedig háttérben meghúzódó szereplője annak a rendszerváltásnak, amely Cambridge-ben az általa is nagyra becsült filozófiatörténészről, John Dunntól külön fejezetet kapott a demokrácia nagy korszakainak történetében.

Az értelmiség útja recenzió középpontjában nem az átmenet előzményeinek szociológiája áll (noha nyilván fontos ilyen tekintetben, hogy a könyv történetének bemutatása a „disszidensek” utolsó példányainak domesztikálásáról tudósít). A főtéma a hatalom természetének mintegy általános, a könyv szellemé-

hez illően nagy lélegzetű vizsgálata. Az, hogy *miként változtak a hatalom alapjai történelmileg, mondhatni, a marxi osztálytársadalomban*, amit persze Szelényiek és Bence nem egészen marxi módszerekkel vizsgálnak. Az írás, úgy tűnhet, sok mindent elárul arról, hogy a társadalmi jelenségek tudományos kutatásában mi és miként vonzotta Bencét. A kapitalizmus klasszikus és jóléti változatát ő sem különbözteti meg Meade tulajdonosi demokráciájától. Ahogy a Polányi Károly

gazdasági antropológiáját egész kis tudományos divattá általánosító Konrad és Szelényi felfogása. Ahogy a marxi és marxista tudásszociológia. Ahogy itt felsorakoztatott új hősei, Gouldner, Lyotard és még inkább Foucault társadalomkritikája. A „legitimitás” e szociológiájában így fel sem merül egy többféle elfogadható világnézetet elismerő politikai szabadelvűség lehetősége, amely igazolni és korlátozni tudja a törvényes kényszerítő hatalmat. Akár hagyományos, akár posztmodern a szabadelvű demokráciára vonatkozó székszis, a közös igazolás lehetőségének elutasítása a marxista és nem marxista társadalombírálat közös vonása.

2

Bence úgy látja, hogy a „rezsímváltás” teljesen felkészületlenül érte a disszidenseket. Nem lehetett többé *Örvenhatra* és a nemzeti demokratikus hagyományokra építve „egy emberi jogi minimalizmus” alapján küzdeni a diktatúra óvatos megreformálásáért. Noha távolról sem világos, miként gondolták – és gondolta később Bence – a legelemibb, alapvető emberi jogok beültetését az alkotmányba – ezt a kérdést, miként ők, tegyék most itt félre. Egy szó, mint száz, *egyszerre át kellett venni a hatalmat*, ahogy Arendt szavaival mondja, „az állam pilléreinek létrehozása” lett hirtelen a feladat. Vagy úgy, hogy „gyorsan a történelemhez fordulnak”, vagy pedig úgy, hogy Istenre és a természet-törvényre hivatkoznak. És miközben egyik alternatíva sem látszott túl ígéretesnek, az alapelv, hogy úgy szólván minden különbség lényegtelen, egy csapásra időszerűtlenné vált. Tudomásul kellett venni, hogy van jobboldal, van baloldal s van kölcsönös gyanak-

vás, gyanúsítás, sőt gyűlölet. Az egyik oldal a historikus, a másik az ahistorikus fundamentalizmus veszedelmeivel ijesztgette a nagyközönséget. Nem abban jött létre tehát egyetértés, vonja le szellemesen a következtetést Bence, hogy milyen legyen a demokrácia, hanem inkább abban, hogy ne legyen túl nagy felfordulás. Nyugati legyen, de a mi nemzeti, történelmi hagyományaink folytatásaként, s anélkül, hogy vissza akarnánk térni valamiféle aranykorhoz. A két fő politikai erő paktumaként, vagyis nem doktriner módon hozzáigazítva e hagyományokat az egykori disszidensek gyakran doktriner módon hangoztatott „emberi jogi minimalizmusához”. „A régi hagyományok – von mérleget végül – kevésbé demokratikusak, mint amilyenek lenniük kellene. Ráadásul e kevésbé demokratikus hagyomány új elemmel bővült, hiszen az elhúzódó kommunizmust immár méltán tekinthetjük politikai hagyományunk egy új elemének. Egy teljesen új elvekre épülő alkotmány viszont feltételezi a múlttal való radikális szakítást. Egy forradalmi szakítást. Nekem pedig úgy tűnik, hogy ez nem következett be.” (126–127. old.)

3

Az alkotmány új kormányzási forma megalkotása, újrakezdés, az állam pilléreinek létrehozása, hangoztatja Arendt nyomán egyfelől, de azzal végzi hozzájárulását a nevezetes alkotmányvitához, hogy *a valóság csak egy fokozatos reformot tesz lehetővé*. Az alkotmányozás kézenfekvőnek tekintett elveiről – hogy az „állampolgár” szabadságának érdekében a hatalmi ágaknak ki kell egyensúlyozniuk egymást, hogy „az abszolút érvényű emberi jogok” korlátozzák a népszuverenitást, hogy az állam tevékenységét jogállami ellenőrzésnek kell alávetni, s hogy az alkotmányban tartós, merev, tartalmi tételekre van szükség – csak annyit mond, egyébként teljes mértékben helytállóan, hogy ezek nem kézenfekvők. Ám nem próbálja eloszlatni e kétségeket, mert az alkotmányozás igazi akadályá szerinte az, hogy a magyar politikusok között nincs valódi – tényleges vagy virtuális – egyetértés. Pedig a tervezőnek, úgymond, ki kell (ki kellett volna) mutatnia, hogy a politikusok – a felsorolt elvekben rejlő mögöttes meggyőződések alapján – rávehetőek valami ilyen alkotmány, egy megközelítőleg „liberális és demokratikus” berendezkedés elfogadására (134. old.). Abban a filozófiailag ígértes kérdésben, hogy a rezsimit mi tenné „demokratikussá”, mitől „liberális”, s hogy miért az „és”, most sem mélyed el, még annyira sem, mint az alkotmány modelljét vitára bocsátó jogtudós. Az állami tulajdon alkotmányos visszaszorítására, a pozitív diszkriminációra, a lakáshoz jutás előmozdítására és a jövő nemzedékek érdekeinek megítélésére vonatkozó elvi kérdéseket is csupán megpendíti egy sor meggyőző és nem egészen meggyőző érv alapján. Ám ezek az érvek másodlagosnak tűnnek számára ahhoz a megállapításhoz képest, hogy noha „autoritárius”

fordulattól nem kell tartani „a közeljövőben”, „pilletlanynyal nincs sok remény egy komplett és tartós demokratikus alkotmány elfogadására”. Igaz, semmivel sem többen utasítják el nálunk a nyugati demokráciát, mint Nyugaton, de ott „az ilyen elveket vallók reménytelenül marginalizálják magukat”. És az alkotmányozó, mondja Bence, a közvéleményt illetően – erről talán a néhai Szabó Iván halhatatlan fordulata, „a borzasztó tagság” juthat eszünkbe – „a szélső optimizmus és pesszimizmus között ingadozó érzelmeket látszik táplálni” (138. old.). „Ha maguk az állampolgárok, a politikusok, a politikai pártok – teszi hozzá kissé szokatlanul sarkosan fogalmazva – nem tartják szem előtt az alkotmányt, hiába örködnek felette ombudsok és taláros alkotmánybírók.” Mindez tehát egy fokozatos, elkerülhetetlenül hiányos reform mellett szól, de persze egy ilyen *lopakodó alkotmányozás* is, ahogy ezt emlékezetes módon később az akkori szabaddemokrata frakcióvezető, Tölgyessy Péter elnevezte, feltételezi az egyetértés kialakulását. Az elemzés, miként úgyszólván mindent, nem az elvek, hanem boldogulásuk körülményeinek vizsgálata.

4

Szeretném most ráirányítani a figyelmet arra, hogy a szabadságjogok tartalmának, szerepének és határainak, az egyenlő szabadságjogok megfelelő rendszerének kérdéseit – ez persze nem Bence György megfogalmazása – miért nem szabad összekevernünk két másik kérdéssel. Azzal, hogy a szóban forgó követelmények, más követelményekhez hasonlóan, *milyen mértékben valósíthatók meg*, legalább hozzávetőlegesen, és azzal, hogy sérthetetlenségük, elsőbbségük, vagy ahogy Bence mondja néhol, abszolút érvényes-

1 ■ Bence György 1994-ben megjelent írásának előzménye már 1992-ben napvilágot látott a *Katolikus Szemlé*ben. Ha tudjuk, hogy Kis János *Az állam semlegessége* című tanulmánya 1992 februárjában jelent meg a *Politikatudományi Szemlé*ben, majd a tanulmány nevezetes vitáját 1992 novemberében tartották, nem mesterkélt feltételezni, hogy Bence hallgatlagosan Kis János felfogása ellen érvel. Tettem néhány megjegyzést Bence írásának a vallásszabadságot érintő fontos megállapításairól a munkásságának szentelt emlékkonferencián, lásd a *Kritika* 2008. februári számát.

2 ■ A piszkos kezek „dilemmájáról” szóló írásban bukkan fel *A kiszolgáltatottak hatalma két zöldségese*.

3 ■ Arról a megfontolásról, hogy nincs elvi különbség a politikusok és a pékek, illetve – ahogy itt szerepel – a zöldségesek erkölcsi nehézségei között, s hogy a filozófiában régi hagyomány az erkölcsi problémák jelentőségének eltulzása, Kis János *A politika mint erkölcsi probléma* című könyve ismeretében is írtam. Bernard Williams neve így került be e felsorolásba. Lásd *Kritika*, 2005. 5. szám; Weber és Lukács „macsóságáról” lásd a Korhangulat, némi belterj: Petri György halálára című írást (306. old.).

4 ■ A köteleességek egyszerű és nehéz eseteiről, illetve fogalmainak kiterjedt rokonságáról lásd Austin, Hart és Feinberg, valamint a szerkesztő elemzéseit a *Felelősség* című tanulmánykötetben (L'Harmattan, Bp., 2006.). A polgári viselkedés köteleességéről lásd John Rawls *Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez* című tanulmányát (In: *A népek joga*. L'Harmattan, Bp., 2008.).

ségük megőrzése *milyen politikát* kíván, illetve enged meg. Ez az összekeverés hozza óhatatlanul magával a fokozatok mérlegelését az egyenlő polgárjogok tiszteletben tartásában, vagy a megszokott, de némi képpen szerencsétlen kifejezéssel, az állam semlegességében.¹ Ebből következhet, hogy elkezdünk fél szemmel a sovány lehetőségekre és a kövér gyakorlati kompromisszumokra sandítva a semlegesség határaitól (209. old.), nem teljes semlegességről (215. old.), a semlegesség elvét jobbra csekély mértékben sértő megoldásokról (216. old.), nem teljes absztinenciáról (217. old.) beszélni. Holott úgy van ez, fogalmi okokból, mint a szüzességgel – aki nem teljesen absztinens, az nem absztinens.

5

A zöldségesnek, nemcsak Havel prágai és amszterdami zöldségesének, de minden zöldségesnek, hogy ne álljunk rögtön lábujjhegyre, összeütközhetnek bizonyos kötelességei.² Ez nem mindig okoz különösebb nehézséget, de kétségtelen, hogy olykor az ember kutyaszorítóba kerül. Vannak azonban dolgok, amelyeket a zöldséges, megbocsátható túlzással, *soha, semmilyen körülmények között* nem tehet meg. Ha megtenné, még ha ki sem derül, akkor sem lenne többé zöldséges. Ha meg elkerülhetetlen a tragédia, akkor annak csak annyi köze van a zöldséges szokványos teendőihez, hogy a zöldséges tragédiája. Mielőtt azonban tovább időznénk a nehézségeknél, a kutyaszorítóknál és a tragédiáknál, utalnék a helyzeteknek arra az óceánjára, amelyet a piszkos kezek és a valódi politikai döntések filozófusai – a „macsó” Max Weber és a szelíd Kis János, Bernard Williams és Bence György –, hogy úgy mondjam, „nem vesznek észre”.³ A legtöbb zöldséges ugyanis csak zöldséges. Nem erkölcsi döntésekkel birkózó hős, de nem is tragédiák áldozata. A nem demokratikus társadalomban szép volt a zöldségestől, ha ilyenolyan okokból nem kívánt többé, bár a közmorál ezt nem tekintette természetes kötelességének, hazugságban élni, ám egy amszterdami és egy mai prágai zöldségestől igenis elvárható a *polgári viselkedés* bizonyos, hősiességet szintén nem kívánó kötelességeinek teljesítése.⁴ Nekik nem kell szakítaniuk semmiféle hazugsággal, hiszen demokráciában senkinek sem kell hazugságban élnie. Őket megilletik a sértethetetlen egyenlő szabadságjogok. Egy zöldségesnek természetesen nem kötelessége, hogy politikai tisztségre pályázzon, s az ő polgári viselkedésének kötelességei nagymértékben különböznek azoktól, amelyekért az ország vezetői felelősek. Egy egyszerű zöldségestől nem várunk nagyobb politikai érdeklődést. Megelégszünk általában azzal, ha részt vesz a szabad választásokon, és azokra szavaz, akiről feltételezi, hogy úgy látják majd el tisztségüket a törvényhozásban, ahogy a megfelelő képességek és ismeretek birtokában ő járna el. Lehetséges, hogy két választás között nincs más dolga a politikával, csak annyi,

hogy igyekszik kritikusan megítélni a vezetők magatartását és ténykedéseit. Vannak persze zöldségesek itt is, ott is, akik valamilyen mértékben beleártják magukat, de az ilyesmi demokráciában nem kötelező. A bíró, a kormányfő, a vezető tisztségviselő, a törvényhozó, az önkormányzati képviselő és a polgármester, illetve az egykori és mai köztársasági elnök polgári kötelessége nyilván kiterjedtebb. Számukra a politika az elengedhetetlen alkotmányos követelmények és az alapvető társadalmi igazságosság kérdéseiben *közös gondolkodást* kíván. Azt, hogy igyekezzenek örködni az egyenlő polgárjogok tiszteletben tartásán, hogy törekedjenek védelmezésük hiányosságainak enyhítésére, vagy ha lehetséges, felszámolására. Azt, hogy az ezen a területen elkerülhetetlen politikai nézeteltéréseik szűkítésére olyan javaslatokat tegyenek – magatartásukat, törekvéseiket és lépéseiket olyan indokokkal próbálják alátámasztani –, amelyekről jóhiszeműen feltételezhető, hogy elfogadhatók mások, a velük egyenrangú, a maguk életét a maguk felfogása alapján élő polgárok számára akkor is, ha történetesen másként gondolkodnak, mint ők. Természetesen nem mindenből lesz Václav Havel, de ilyen utópiára nem is gondol senki. És természetesen a politikusok azt gondolhatják a politikáról otthon vagy a templomban, pártgyűlésükön vagy civil egyesületükben, amit akarnak. Egy szabad országban az elfogadható gondolkodás keretei között is vannak nehezen megoldható, sőt egyenesen megoldhatatlan problémák, de a piszkos kezek dilemmája, úgy tűnik, nem merül fel – sem a politikusoknál, sem a zöldségeseknél.

6

A nemzeti felfogásokról, a „nacionalizmusról” szóló, eddig kiadatlan írásában Bence Györgynek elkerülhetetlenül szembe kell találnia magát a nemzetközi viszonyok politikájának, a nemzetközi jog filozófiájának kortárs vitájával. Megkülönbözteti a nemzetet, pontosabban „a nem egoista nacionalizmust” védő érvelés három fajtáját, a nemzeti kultúra örökségére, a polgárok akaratára, vagyis az önkormányzat melletti döntésre hivatkozót, s végül azt, amelyet „jobb híján” politikai okoskodásnak nevez, s amelyen, úgy tűnik, hasznossági mérlegelést ért. Csak hogy egy új nép elismeréséhez egy mégoly tartalmas meghatározás sem ad kritériumot. A nemzetközi élet nagy hatalmi játszmáitól eltekintve sem elég megfigyelnünk a közösségi érzések megerősödését, a szolidaritás kötelekeinek meglazulását a világnak ebben vagy abban a sarkában. A beavatkozás, illetve az attól tartózkodó elismerés *elveket kíván*, bármennyire ésszerűen, a kemény tényeket és a gyakorlati óvatosság szempontjait megfontolva kell is alkalmazni őket. Ilyen tárgyyszerű, kölcsönösen elfogadható elvek nélkül tanácstalanul állunk az elszakadás és a kisebbségi autonómia igényei előtt. Mill és Sidgwick, de bizonyos értelemben Fichte és Renan is

azt hangsúlyozza, hogy egy nép, egy nemzet önkormányzata feltételezi, hogy közös érzések fűződnek a társadalmi berendezkedés elveihez és intézményrendszeréhez. Azt már inkább Mill, Sidgwick és az ő nyomukban Rawls mutatja ki, hogy az összetartozás kölcsönös érzései megerősítik a polgárok önbecsülését, biztosítják a társadalom lélektani szilárdságát.⁵ A nemzet függetlensége, szabadságának elismerése azonban nem feltétlen. Azt, hogy polgárai egy valódi együttműködés részesei-e, vagy sem, s hogy az országhatárok védelme és a bevándorlás szabályozása *elfogadható indokokra épül-e*, a népek egy elfogadható társadalma, a népek egy elfogadható joga korlátozza. Ennek elvei a sajátosan alapvető emberi jogok követelményeit bátyázzák körül. E szabadelvű felfogásnak immáron nem vethető ellene, hogy önkormányzat, többségi elv alapján nem dönthető el, hol legyen és hol ne legyen önkormányzat. Bár nyilván sokféle körülményt kell itt figyelembe venni, elfogadható kiindulópontnak tűnik, hogy amennyiben egy békés nép tiszteletben tartja polgárai emberi jogait, más népeknek nincs semmiféle erkölcsi jogcímük területi épsége, függetlensége megsértéséhez. Az elszakadás nemzetközi elismerése csakis az alapvető emberi jogok súlyos megsértésének szankciójaként, tiszteletben tartásának kikényszerítéséként igazolható. Egyedül az szól mellette, hogy az új nép önkormányzata remélhetően csökkenteni képes az atrocitások veszélyét.

Ami a nemzeti kultúra szabadságát illeti, ezt az egyenlő szabadság elvét követő alkotmányos demokrácia ugyanúgy határozza meg, mint bármely vallás, filozófiai vagy erkölcsi felfogás szabadságát. Minden családnak és csoportnak *joga van az összetartozás legteljesebb szabadságához*, belső önkormányzatához, autonómiájához, *feltéve*, hogy tiszteletben tartja azokat az alkotmányos kereteket, amelyek szilárd biztonságot adnak a polgárok számára alapvető szabadságjogaik élvezetéhez. Nincs akadálya helyesen annak, hogy Romániában, Magyarországon, Ausztriában valaki, másokkal is egyesítve törekvéseit, azt vallja és aszerint éljen, hogy ő a német néphez tartozik, vagy a német néphez is tartozik, s hogy ő az egységes német nemzeti kultúrát – vagy azt is – ápolja.

7

Egy igazi filozófus, a filozófia egy bizonyos felfogása értelmében, biztosan azt tekintené a könyv fő mondanivalójának, amit maga a könyvet eltervező szerző, a könyv alig észrevehetően talányos címének első magyarázataként elősorolt. Mert, gondolom, nem kézenfekvő a *politikai-filozófiai* megjelölés, nevezetesen az árnyalat, amellyel az eltér – bár írásaiban Bence György nem mindig tartja magát ehhez – a szokványos „politikai filozófiai” vagy, fülemnek, ó, borzalom, „politika-filozófiai” címkétől. Am akármilyen is a dolog oka, annyi nyilvánvaló, hogy Bence általában nem a filozófia egy többé-kevésbé jól körülhatárolha-

tó szakterületén, egy virágzó akadémiai diszciplínában vélt tevékenykedni, s azt kiváltképp nem gondolta, hogy „alkalmazott filozófiát” művel. Ellenkezőleg, a kötet csekély számú közvetlen filozófiai megállapításainak egyike, hogy a filozófia mindig politika. Az is jól kivethető, hogy az akadémikus politikai filozófia „analitikus” főáramával gyanúsabbnál gyanúsabb kifejezésekkel megjelölt törekvéseket kívánt szembeállítani – „a politikum filozófiáját”, az „identitásfilozófiát”.⁶ „Az akadémiai politikai filozófia főárama” – nem mindig könnyű megmondani, kik tartoznak ebbe, de a filozófiatörténészek munkaköri ártalmaival, a lendületes csoportosításokkal és egyszavas minősítésekkel nem akarok itt most vitába szállni – megkerüli azokat a veszélyeket, amelyekkel a „politikum” filozófiája szembenéz. És itt az avatatlannal olvasó úgy érezheti, mindössze annyi homályos ebben a fejtegetésben, hogy mi a politikum, és mi a filozófia. Nem vagyok biztos benne, hogy az utóbbira vonatkozóan Bence törleszti-e valahol adósságát, de az előbbi megvilágításának azonnal hozzálát. Maga a „politikum” terminus a politikainak Carl Schmitt által bevezetett fogalmára utal, habár egy kiigazított változatban. Ugyanis az „akadémiai politikai filozófia főárama” csak eszköznek tekint a politikát valamilyen cél elérésére, (e gondolatnak megint Arendt a forrása), ám ezzel képtelen módon leszűkíti a politikai filozófia lehetőségeit, mert igaz ugyan, hogy nehéz lenne tagadni az apartheid bűneit kivizsgáló bizottság rendkívüli eljárásának igazságtalanságát, mégis rossz fényt vet a filozófiára, ha csak ennyit tud kezdeni vele, ha nem veszi észre, hogy az „mindenképpen a politikai nagyság jeleit viseli magán”. A politika és „a politikum” lebecsülésének egy másik, talán még fontosabb oka az, folytatja a leszűkítés ecsetelését, hogy a filozófia sokáig elhanyagolta a tudásnak a mindennapi életben használt fajtáját. A filozófusok azt képelték, néhány nagy kivétellel, hogy képesek teljesen elszakadni a mindennapi gondolkodástól, fejtegeti, és itt az oxfordi filozófia csodálóinak felragyoghat egy pillanatra a szeme, de a nagy kivételek nem Austin követői, Hart és Hampshire, Ryle és Rawls, hanem – Wittgenstein és Heidegger filozófiai forradalmával összefüggésben – Hannah Arendt, Michael Oakeshott és a frankfurti iskola nagyjai. Végezetül bárki, aki hajlandó belelapozni John Rawls, Robert Nozick és Ronald Dworkin munkáiba, fűzi e kiinduló magyarázathoz kissé elgaloppírozva magát Bence, ellenőrizheti aényt, hogy ez a „politika-filozófia”, mármint „a főáram”, nem sokat törődik a politikai élet sajátosságaival. Egy marslakó talán még arról sem szerezne tudomást belőle, hogy léteznek a köz-

5 ■ *Az igazságosság elmélete* teljes harmadik részének ez a központi témája. A népek Mill-féle meghatározásának vizsgálatát lásd *A népek joga* 2. szakaszában.

6 ■ Arról, hogy mi a nyugtalanító az „identitásfilozófia” felkarolásában, lásd Stephan Macedo: *Liberal Civic Education and Religious Fundamentalism: The Case of God v. John Rawls?* *Ethics*, 105 (1995), 468–496. old.

vélemény megnyeréséért küzdő mozgalmak, a kormányhatalomért versengő pártok. Ahelyett, hogy a politika konfliktusaiból, „a politikumból” indulnának ki, mintegy felülről tekintenek rá. Hogyan, hogy nem, nem akarok belebonyolódni abba a kérdésbe, hogy ami igaz lehet az elméletben, a gyakorlatban mit sem ér, Bence szerint a hetvenes évek óta egyre több filozófus lép túl „az analitikus filozófián”, s olyan „filozófiai irányzatok” határozzák meg a nyugati világ politikai légkörét, amelyek „nem illeszthetők be a politikának abba a felfogásába, amely lehetőleg mindenki számára elfogadható elvek alapján kívánja megítélni, hogy mi a helyes politika”. Igazi filozófiatörténeti fortisszimóval: ahogy a filozófia bűvópatakjainak vize „visszáramlik az egyre szélesedő folyamba”, újból a viták középpontjába kerül a politika és a politikum fogalmának megkülönböztetése. Nem éppen hegeli kiszórással, neki legyen mondva. A politikum fogalma, ha valaki elvesztette volna a fonalat, nem a politika lényegére, hanem a rendkívüli politikai helyzetekre, „a hétköznapi politikálás hátterében lappangó nagy döntésekre” utal. A szükségállapotokra, a határhelyzetekre, a forradalmakra és az igazi kezdeményezés „minden korban és minden helyzetben lehetséges”, kivételes példaira. Szívet melengető, hogy ilyen példának tekintheti Hannah Arendt, Bence különbözős-filozófiájának „nem kritikátlanul csodált” főszereplője, az athéni demokrácia, az amerikai alapító atyák alkotmányozása és az első szovjetek mellett a mi ötvenhatos forradalmi bizottságainkat is. A „politikum” mindazonáltal nem feltétlenül kötődik a forradalom és az alkotmányozás nagy pillanataihoz, „megállapodott politikai viszonyok között is előfordul”, ahogy azt – egy váratlan közbevetés – a „legszigorúbb felfogás” szerint is tanúsítja a kettős állampolgárságról tartott népszavazás ügye. Sőt bármiben lehet „politikum”, nem csak az intézményekben. És megfordítva, sok mindenben nincs „politikum”, ami az intézményekben folyik. A személyes dolgokban is van, sőt „épp a személyes dolgokban rejlik”. A szabadság, mondták a hatvanas években, a magánéletnek azokon a viszonyain múlik, amelyeknek semmi közük a poli-

tikához, s „amelyekbe a politikának állítólag nem is szabad beleütnie az orrát”. „Az egész világon – igen, Európában is – lábra kapó vallási fundamentalizmus sem tesz mást, mint a politikum, az egész politikai közösség jellegét meghatározó döntés rangjára emel olyan ügyeket, amelyek korábban magánügynek számítottak.” (21. old.) Gondolom, nem állok egyedül azzal az értelmezéssel, hogy ez egyszerűbben szólva azt jelenti: a szomszéd bele akar szólni a szomszéd

neki nem tetsző viselt dolgaiba, megmondva, ugyebár, ki a barát, ki az ellenség. Bence mindenestre nemhogy helytelenítene ezt, hanem a „politikum” új, rendkívüli kezdeményezéseit látja benne. Már csak azért is, mert szerinte a „politikumban” mindig megmarad az erőszak, akármit mondanak is, „a legliberálisabb politikai közösség” sem különb a Deákne vásznánál. Ez megint eszébe juttathatja az olvasónak a szólásszabadság állítólag elkerülhetetlen korlátozásáról folyó egykori – és persze azóta is többször fellángoló – polémiát. És aki még nem értette volna meg az eddigiekből, hogy miről van itt szó, az még kap utólag egy definíciót is fogódzól. „A politikum azokban a nagy döntésekben rejlik, amelyek meghatározzák, hogy milyen politikai közösségben, milyen államban akarunk élni. Hogy egyáltalán államban akarunk-e élni, vagy valami állam előtti, netán államon túli közösségben.” (21. old.) Ez fényévnnyi távolságra van az átmenet tudós megfigyelésétől és filozófiájától, hiszen ne felejtjük el, az átmenet szociológiája feltételezte, hogy a rendszerváltás választás „a liberális demokrácia és a kommunista diktatúra alternatívája” között. „De ami 1989 óta ténylegesen történt, az mindenképpen rácafolta a várakozásokra” – szembesíti önmagát Bence György keszerűen a nagy napokkal. Ami természetesen teljesen rendben van. Egy alkotmányos demokráciában ez még akkor sem jelentene olyasmit, hogy a kritikus rendőrért kiált, ha elhamarkodottan úgy értené a kifakadást, hogy Bence – vagy inkább Bence szemében a világ – kiábrándult a demokráciából. Sőt azt sem jelenti, hogy azok, akik nem hoznak ilyen „nagy döntéseket”, s még csak nem is rokonszenveznek az ezekre áhítozó „közösségekkel”, ne alakíthatnának

ki egy Bence Györgyöt, követőit és mind e „filozófiai irányzatot” magába foglaló, átfedéssel egyetértést, közös gondolkodást, elfogadható együttműködést egy szabad országban.⁷

Mindazonáltal szerintem van Bence György filozófiai programjának egy másik, a későbbiekben talán kevésbé izgalmasnak tűnő nyomvonala is, amely viszont kifejezetten a társadalmi szerződés megújított gondolatára, az átgondolás egyensúlyi állapotát kereső filozófiai módszerre támaszkodik. Ebben az értelemben mondja Rawls szavaival, hogy noha a filozófiától akkor sem szabad túl sokat várnunk, ha a sajátos körülményekhez van szabva, de meghatározhatja a perspektívát „döntéseinkhez”, hisz megadja a fontosabb szempontokat, és segít meghatározni a súlyukat is, és ha világosabban látunk, képesek lehetünk megfontolt ítéleteink jobb összehangolására is. Ezt a programot Bence a gyakorlat és a tiszta filozófia között maradó köztes elmélkedésnek, mérsékelt igényű elméletnek nevezi. Az ilyen elméletet olyan vizsgálódásnak tartja, amely nem alkalmas a filozófia végső kérdéseinek elméleti szintű megválaszolására, mindazonáltal nem teljesen haszontalan előtanulmány „egy nem ideális liberális demokrácia számára”.⁸ Nem időznék el most annál a kérdéssel, hogy ugyan mik lehetnek a filozófia e végső kérdései, csupán megállapítom, hogy amit itt fellelhetünk, az a filozófiai módszer olyan eszménye, amelyet némileg félrevezető és mindenképpen magyarázatra szoruló módon a szempontok és fontosságuk többfélesége, az elvek és ítéletek összhangjának viszonylagossága alapján kritikai intuicionizmusnak nevezhetünk. Nagyon sokféle többelvű filozófia, kritikai intuicionizmus képzelhető el, mondjuk Berlinen és a Millt értelmező Harton és Feinbergen át Arendt és Bence a politikai döntés, a mindig lehetséges újra-kezdés egyediségét hangsúlyozó mérlegeléséig. Minden ilyen szabadelvű, vagy ha nem is szabadelvű, de a szabadelvű demokrácia mellett kitartó felfogásnak, ellentétben a szimpla relativizmussal, tartalmi elvei vannak, nem utolsósorban a szabadság védelmezésére, korlátozására. Bence György bármennyire jó nevet szerzett is magának a legutóbbi években konzervatív pályatársai körében, Hegelhez hasonlóan a szabadság e szabadelvűségéről sohasem mondott le. A szabadság e felfogásait az különbözteti meg a politikai szabadelvűség családjába tartozóktól, hogy nem ismerik el – vagy csak egy gyakorlatias, semmitmondó, „minimalista” értelemben ismerik el – a megfelelően kialakított egyenlő szabadságnak, a polgárjogok sérthetlenségének, szigorú elsőbbségének az elvét.

* * *

Sohasem tartoztam Bence György baráti köréhez, tanítványa sem voltam, de mondhatni egy emberöltőn át a mentorom volt. Ő a filozófia három legendás tanárától ír, Márkus Györgyről, Simon Endréről és Munká-

csy Gyuláról (273. old.) Én az utána következő generáció nevében csak megerősíthetem értékítéletét, ám azzal, hogy Márkus György helyét nálunk a Márkus-tanítványok vették át, az Akadémiai Könyvtárban – Altrichter, Fodor Géza, Ludassy Mari, Vidrányi Kati és persze a Bence–Kis szerzőpár. Bence György ösztökélt arra, hogy fordítsam le és kommentáljam az Index on Censorship cenzúravitáját, amit meg is tettem, szembeesítve az oxfordi beszélgetést, természetesen szamizdat publikációként, Pozsgay elvtárs kultúrpolitikai gyakorlatával. Ő kért fel ugyancsak „a második nyilvánosság” számára egy iszonyatosan hosszú erdélyi jelentés és egy nem kevésbé terjedelmes egyházpolitikai vitáirait tömörítésére. Ő bizott meg, ezúttal „az első nyilvánosságban”, egy kis Mill-kötet válogatásával, jegyzeteinek és utószavának elkészítésével. Bölcsészdoktori értekezéséhez egy hatalmas létra tetejére állva vette le számomra csaknem ezeroldalas tudományfilozófiai disszertációjának egy gépelt példányát (hol volt akkor még a fénymásolás!), merítettem is technikortörténeti elemzéseiből bőségesen. Ő kért fel, hogy működjek közre a Bibó-emlékkönyvben. Amikor Kulcsár elvtárs egy tollvonással áthúzta az MTA–Soros Alapítvány illetékes kurtoriumának ösztöndíjra vonatkozó döntését, ő volt az, aki Forgács Pál, Hamburger Mihály és mások „alapítványának” nevében közel egy éven keresztül havi apanázzt folyósított számomra, zsebből. Kis János mellett azután bizonyára neki is szerepe lehetett amerikai Soros-ösztöndíjamban. Amikor Feinberg professzorhoz Arizonába utazva megérkeztem New York városába, ő mutatta meg nekem a nevezetességeket, s ő cipelt el azon frissiben Király Bélához és a magyar emigránsok ötvenhatos megemlékezésére, New Jerseybe. És amikor hazajöttem 1989 őszén Tucsonból, ő unszolt elsőként, hogy írjak disszertációt. Mindezekért és egy sor más dologért is köszönettel tartozom neki. Leginkább azonban talán azért vagyok hálás Bence Györgynek, mert engem, az éppen csak végző gyakornokot, 1975-ben méltónak tartott arra, hogy megajándékozzon az egyik legnagyobb filozófiai mű, az Értekezés az emberi természetről fordítói tiszteletpéldányával. □

7 ■ A tájékozott olvasó felismeri, hogy ezek John Rawls politikai szabadelvűségének alapeszméi. Noha saját szememmel láttam, hogy az ezt kifejtő kései Rawls-kötetek ott voltak Bence könyvespolcán, a politikai szabadelvűség elveit sehol nem ismerteti vagy bírálja. Mindamelllett nagy reverenciával emlegeti írásában Rawls munkásságát, s több helyen vállalkozik az igazságosság elmélete bizonyos alapfogolatainak jellemzésére. Kerülni szeretném e jellemzések boncolgatását, csak megjegyzem, „pusztán a jegyzőkönyv kedvéért”, hogy ezek részben sajnálatosan homályosak, részben súlyos félreértéseket terjesztenek. (Nem mintha attól tartanék, hogy Hegyeshalmon innen sokan ki lennének téve egy ilyen fertőzés veszélyének.)

8 ■ A filozófia nem rendelkezik semmiféle ismeretforrással, de orientálhatja egy meghatározott céllal a tudomány és mindennapi gondolkodást – szögezi le 1972-ben *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához* címmel benyújtott kandidátusi disszertációja bevezetésében (MTA, 1989. 14.). A filozófia eszerint, Kanttal szólva, tájékozódás a gondolatok között. Esetenként pedig e tájékozódás előtanulmánya.